

УДК 910.3:908

*К.О. Верес, канд. геогр. наук,
Національний університет
харчових технологій*

*Т.Г. Купач, канд. геогр. наук,
Київський національний
університет ім. Т. Шевченка*

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ТОПОНІМІКИ В ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті розглянуто основні методи топонімічного аналізу. Розглянуто неоднорідність та різночасові рамки походження елементів назв; особливе місце в мові (соціалізація), особливе відношення носіїв мови до збереження одиниць номенклатурних реєстрів як характерні особливості топонімів. Було запропоновано прикладне застосування результатів топонімічних досліджень у туристичному краєзнавстві. Розглянуто перспективні напрямки створення атрактивних туристично-краєзнавчих центрів в Україні.

Ключові слова: *топоніміка, топонімічні об'єкти, краєзнавство, туристичне краєзнавство, туристично-краєзнавчі ресурси, географічні об'єкти.*

Генезис та еволюція власних назв географічних об'єктів здавна цікавили людину. Витоки цієї зацікавленості заглиблюються у античність та середньовіччя. До кінця 19 століття розвідки географічних назв були частиною пізнання оточуючого людину світу, частиною краєзнавства. Із кінця 19 століття розпочинаються цілеспрямовані наукові пошуки та вивчення походження, смислу та загальних закономірностей формування сукупності географічних імен. Дослідниками в різних напрямках наукового пізнання світу зверталася увага на характерні риси в поширені топонімічних явищ, а саме: схожість та повторюваність кінцевих елементів в назвах річок та поселень територій, на відбитті природних та соціальних умов в географічних назвах, на багатстві мотивів для називання об'єктів оточуючого світу. Таким чином дослідження топонімії завжди пов'язано з краєзнавчою діяльністю та краєзнавчими дослідженнями. Зрозуміло для плідних топонімічних досліджень потрібними є знання з історії та природи краю який досліджується. В той же час, оскільки, однією з основних функцій, яку виконують топоніми, є фіксація в географічному просторі об'єкту за його індивідуальними ознаками та властивостями — це дозволяє топонімам бути носіями та накопичувачами значної культурної, соціальної, природничої інформації — краєзнавчої тощо. Географічні назви є своєрідними мовними пам'ятками доби і місця свого виникнення. Кожний топонім зберігає в собі відомості про духовну, матеріальну культуру етносів, які утворили цей топонім — слово-основа назви, мотивація іменування, характерне поєднання елементів назви, зв'язок назви із культурно-історичним призначенням об'єкта, зв'язок назви із соціально-географічною функцією об'єкта, природнича складова назви.

До перших наукових робіт в галузі історичних досліджень із застосуванням фактів топоніміки з топонімічних джерел відносять роботу Енгельса Ф. по дослідженням міграції та розселення давньогерманських племен, їхніх взаємостосунків, який в визначеній праці для з'ясування питань історії використав поширення давньогерманських суфіксів. Результати його дослідження, подані в праці «Франкський діалект» (1881—1882 рр.) і зберігають наукову цінність історичних досліджень до наших днів. До перших наукових публікацій в Росії серед топонімічних розвідок віднесено роботу Востокова О.Х., який звернув увагу на не випадковість стійко повторюваних в назвах річок європейської частини Росії прикінцевих елементів (формантів — суфіксів) які, на думку дослідника, на різних мовах позначали воду, ріку, потік [1].

© К.О. Верес, Т.Г. Купач, 2012

Серед перших загальнонаукових робіт географів в галузі топонімічних розвідок відмічаємо дослідження та праці Семенова-Тяньшанського В.П., Новицького І.П., Берга Л.С. в яких направлено увагу дослідників — природничників на відбиття пейзажного різноманіття, ландшафтних характеристик, процесів використання характеристик середовища існування людини в географічних назвах, розробляються питання смислового (семантичного) навантаження та використовуваності географічної термінології в процесах номінації (називання) географічних об'єктів та висвітлюються спроби розробки реєстрів географічних імен [4, 8]. Першими що звернули увагу на відповідність смислового навантаження географічних назв рисам довкілля, на початку 20 сторіччя, серед українських вчених-географів, були Рудницький С., Тутковський П.А., Докучаєв В.В.

В даній статті сфера наукового інтересу лежить в просторі вивчення перетину топонімічної науки з краєзнавчими дослідженнями, в тому числі у прикладному застосуванні під час туристично-краєзнавчих дослідженнях.

В краєзнавчих дослідженнях топонімічна інформація може бути використана при відтворенні ландшафтів минулого, стародавніх городищ та поселень з метою створення на даній території атрактивних туристичних об'єктів. Так, наприклад, у с. Копачів Обухівського району було відтворено Центр культури та історії древньої Русі «Парк Київська Русь», що став атрактивним туристичним центром сьогодення.

Також, топонімічна інформація є корисною при встановленні процесів освоєння та заселеності територій, а також при вивченні географії давніх форм природокористування та господарської діяльності в регіоні як то: місць добування корисних копалин, промислів та виробництва, у вивченні географії торгівельних відносин та давніх економічних та транспортних зв'язків. Дані топонімічних досліджень використовуються в області історичної географії населення та застосовуються при визначенні територій минулого розселення етносів та племен, при встановленні етнічної приналежності народів, при виявленні давніх міграційних процесів. Інформацію з топонімічних джерел доцільно використовувати при вивченні історії виникнення населених пунктів та їхньої первинної функції. Саме місця проживання давніх поселень, їхні стоянки виступають одним з об'єктів дослідження краєзнавства, а їхнє сьогоденне використання — об'єктом туристичного краєзнавства. Так, наприклад, поселення Трипільської культури — Аратта, що знаходилось на території сучасного м. Трипілля Обухівського району, у наш час це популярний туристично-краєзнавчий ресурс України.

Географічні назви складають характерну сукупність, яка описується міцними зв'язками, як внутрішніми (між саме назвами, словами, що утворюють назву) так і зовнішніми (зв'язки назви із природним середовищем, історичним минулим і соціально-культурним спадком). Сукупність географічних назв — топонімів — позначають словом *топонімія*, або *географічна номенклатура*, що окреслюється їхніми характерними особливостями: неоднорідністю та різночасовими рамками походження елементів назв; особливим місцем в мові (соціалізація), особливим відношенням носіїв мови до збереження одиниць номенклатурних реєстрів. Географічні назви в мові завжди зв'язані із оточуючими носія мови реаліями, традиціями, релігією, світосприйняттям притаманним кожному народові. Кожна географічна назва є історичною та культурною пам'яткою і це зумовлює інтереси краєзнавців. А для туристично-краєзнавчих досліджень сфера інтересу полягає у вивченні культурних, етнографічних особливостей певного регіону як об'єкту туристичної атракції.

Особливого значення при топонімічних та краєзнавчих дослідженнях території набуває вивчення термінів, які часто використовуються при називанні географічних об'єктів. Серед робіт, які власно описують розвідки в дослідженнях української, і, загалом, слов'янської, географічної термінології потрібно відмітити насамперед роботи авторів: Сумцова Н., Барсова Н., Рудницького С., Тутковського П.А.,

Докучаєва В.В., Масенко Т., Стрижака О., Карпенка Ю., Лемтюгової Л., Суперанської Т., Бушакова В., Таранової Н., Василюк Л., Байцара А., Тищенко К., Стецюка В., та ін. Відмітимо і те, що оточуючі реалії (ландшафтні умови, економічний розвиток, соціальні та інші функції які виконує географічний об'єкт тощо) формують набір обов'язкових *географічних термінів (апелятивів)* для кожної мови (не береться до уваги діалекти мови, тому що кількість термінів різко зростає та змінюється від діалекту до діалекту) [2, 3]. Для української топонімії в цілому характерна широка вживаність географічних термінів, що функціонують, як частини складних топонімів, а також виступають в ролі самостійних топонімів. На це було звернено увагу географів в працях таких дослідників, як Берг Л.С., Семенов-Тяньшанський В.П., Рудницький С., Тутковський П.О., Сумцов Н.Р., Новицкий И.П., Барсов Н. та ін.

Географічну термінологію породжують і збагачують саме географічні умови, природне середовище, історія та специфіка матеріальної і духовної культури населення, специфіка його господарювання. Назва завжди обумовлена особливостями об'єкту називання, що реалізується через обирання конкретної, унікальної ознаки з багатьох різних, що його характеризують. Ознака обирається такою, якою на час іменування була найвиразнішою та найактуальнішою для колективу носіїв мови. Пошук ознаки географічного об'єкту для називання відбувається не тільки порівнянням ознак схожих об'єктів, але і обумовлений історично, бо в процес називання втручається досвід людей, які називають. Такі назви прості та очевидні: *Рудня, Копаня, Копище, Бондурі, Копайгород, Рудничі, Бортничі, Митниця, Торговиця, Гряда, Княжичі, Монастирище, Тартак, Вигода, Базар, Слобода, Воля, Городець, Селиця, Війтівка, Воскобійники*.

В краєзнавчих дослідженнях часто використовуються топонімічні джерела для з'ясування географічних умов територій та їхніх певних змін, або об'єктів яких вже не існує. Так наприклад, природні зміни в ландшафтах які викликані наявністю та інтенсивністю діяльності річок та інших гідрологічних об'єктів хоча і відбуваються порівняно повільно але часто закріплюються в топонімах: *Люта, Лютавка, Лютарка, Грузливець, Болотня, Заболотці, Заболото, Мшанка, Мокре, Мокрець, Вікнина, Каливиця, Ужвин, Жвирка, Вихля, Оболонь, Полоння, Полоне, Кривуля, Рожни, Лукавиця, Лука, Озера, Вир, Веретва, Случ*. Під тиском діяльності людини впродовж довготривалих процесів освоєння природні компоненти ландшафтів зазнають значних впливів, іноді таких що призводять кардинальних змін і навіть до зникнення об'єктів. Так в містах, де антропогенний чинник особливо відчутний свідчення про певні природні об'єкти залишається лише в назвах. Так наприклад, назви зниклих київських річок *Хрещатик, Почайна, Киянка, Глибочиця* зберігаються лише в назвах вулиць *Хрещатик, Почайнинська, Глибочицька* та *Киянівський* провулок. Річка *Совка* та система ставків на ній, яка практично зникає залишає по собі лише назву мікрорайону міста Києва *Совки*.

При аналізі розвитку виробництва та соціально-економічних відносин в суспільстві також застосовуються топонімічні джерела. Досить широковживаними в українських топонімах є географічні слова: *слобода, вигода, базар, торг, митня, хабар, вїт, староста, писар, вільний, вигнання, вигнанка*.. Так, наприклад, окремий тип поселень-слобід виникнув на Лівобережній Україні в 17—18 ст., яка стала називатися тоді Слобідською Україною. Порівняно з іншими частинами України, феодальний гніт у 17 столітті тут був меншим, що пояснюється наявністю вільних земель, які належали не окремим особам, а російському державному скарбу. Заселились ці землі вихідцями з Правобережної (Волинь, Галичина, Поділля) України, що рятувались від ополячення [5, 7]. Переселенці засновували нові поселення, які тут називалися слободами і мали свої (часто перенесені) назви. Пізніше частина таких слобідок переросла в міста, у тому числі такі як Харків, Суми, Охтирка, Лебедин. Виникнення більшості слобід і слобідок на Правобережжі (Поділлі, Гали-

чині, Буковині) відноситься (за вказівками писемних пам'яток термін слобода означає поселення, яке виникло за допомогою пільг, привілеїв, даних слобожанам) до 7 століття. Пізніше в процесі територіальних (після турецьких навал) та суспільно-економічних (гніт польських панів та католицької церкви) конфліктів ново-відбудовані поселення стали називатися слободами або слобідками. Процес виникнення слобід на Поділлі тривав до першої половини 18 століття. Схожі процеси суспільних та соціально-економічних відносин на заході України (Волинь, Галичина) спричинило появу назв із терміном *-воля-, -волька-, -вуйка-*. Потрапляння багатьох термінів економіко-виробничої семантики в українську мову і використання даних слів в процесі іменування поселень спричинено різного характеру мовними контактами автохтонного населення із іншими культурами: війни, торгівельні відносини, релігійна та просвітницька експансія. Так, наприклад, термін *-гута-*, який відповідає поняттю «*виробництво скла*» запозичений з німецької мови ще за часів війн Литовського князівства із німецькими лицарями та закріпленню на західній Україні магдебурзького права в містах. Найбільшого поширення цей термін, як топонімічне явище, здобуває у період інтенсивного розвитку економічних реформ у 17—18 століттях із появою європейських фахівців з різних галузей виробництва в українських містах того часу.

Краєзнавчі розвідки присвячені вивченню етнічного складу територій також доповнюються найчастіше топонімічними даними. В такого роду дослідженнях застосовується етимологічний аналіз географічних назв. Українські топоніми в своєму мовному походженні досить різноманітні. Генетично назви географічних об'єктів на теренах України походять з індоєвропейська мовної суміші: від романських мов (іллірійська, фракійська, румунська, молдавська), давні західноєвропейські мови (кельтська, германська), домішки мов балтської групи, деякі назви знаходять свій початок від іранських мов: скіфська, скіфо-сарматська, угорської, тюркських: татарська, турецька тощо [9]. Структура та етимологія топонімічних формантів і топонімічних основ (частин назви) підтверджують співіснування та вжиток різномовних топонімів на теренах України. З появою та закріпленням тут слов'янського (українського) населення, як автохтонного, розпочинається інтенсифікація назвотворчих процесів і топонімічної освоєності. Особливо складні і урізноманітненні процеси в назвотворенні відбуваються в межах Карпатського Передгір'я та Українських Карпат, Криму.

В структуру назв географічних об'єктів залучаються не тільки терміни українського (слов'янського) походження, а, і, відбуваються процеси мовної трансформації, які характеризуються [6]:

- перекладанням (і, або) калькуванням назви з однієї мови на іншу;
- народно-етимологічним переосмисленням (коли назва однієї мови пристосовується до певної лексеми іншої без врахування первинної семантики);
- словотворчої адаптації (назва однієї мови оформлюється засобами іншої);
- співіснування різних назв одного і того ж об'єкту у носіїв різних мов. Всі подібні процеси притаманні регіонам із населенням — носіями різних мов та культур, або пов'язані із хвилеподібними міграційними процесами протягом історичного часу — *Горонглаб, Чикош-Горонда, Четфалва, Гетен, Оклі, Пийтерфолво, Мерешор, Фонтиняси, Лумшори, Сюрюк, Каллів, Цир, Кагарлик, Роксолани, Салгани, Дзинілор, Негрове, Арциз, Ізмаїл, Гурзуф, Джанкой, Бахчисарай, Булганак, Учан-су, Інкерман, Балаклава, Партеніт та ін.*

Висновки. Отже, підводячи підсумки, слід зазначити, що в суміші географічних назв України спостерігається певне мовне розшарування, яке завдячує різномовним контактам населення. Так, мовний вплив на утворення та еволюцію географічних назв населених пунктів зумовлений контактами корінної мови із мовами різних етнічних груп за історичний час існування та становлення української мови.

Початок цього двостороннього впливу сягає праслов'янської доби (до 6—7 ст.). Для цього періоду характерне запозичення із грецької, через посередництво готської, з латинської мови через посередництво іллірійської та фракійської мов, з давньогерманської мови, з давньоанглійської (кельтська) мови, з монгольської та з китайської мов через тюркські та кавказькі мови, існують запозичення з іранських (скіфська, скіфосарматська) мов. Трохи пізнішими запозиченнями в українську мову (до 13 ст.) можна назвати запозиченнями з давньоєврейської мови, скандинавських (давньошведська) мов, і все тих же тюркських мов. В подальшому контакті української мови з іншими характерними є запозичення з грецької, єврейської, латинських мов, помітним, але ареальною локалізацією, в 14—15 ст. стає відчутним вплив інших слов'янських мов, а саме: польської, чеської, білоруської мов. Контакти із російською мовою стають з кінця 17—18 ст. та в 19—20 ст. дедалі помітнішими в плані масовості запозичень, але і посередництвом якої стають запозичення з західноєвропейських мов (англійська, французька, італійська, нім., іспанська). Найсильнішим впливом на українську мову та відповідно на розвиток топонімів, особливо до 18 ст., характеризуються міжмовні контакти з тюркськомовним населенням центру та півдня України (кримськотатарська і турецька мови), а також, за їхнім посередництвом відбувалися запозичення з перської та арабської мов. Порівняно незначним вважається вплив прибалтійських мов, який відчутний на діалектичному рівні української мови північно-західного регіону. Інтенсивним впливом на українську мову характеризуються україно-німецькі міжмовні контакти, початок яких сягає давньокиївської доби, а розвиток припадає на 16—17 ст. Менш помітним і сильно вузьколокальним на українську мову був вплив з боку суміжних румунської, чеської, словацької та угорської мов, який простежується з раннього середньовіччя (9—10 ст.) і більш помітно відзначається в говірках регіону Українських Карпат.

Саме це мовне розшарування та вміння правильно «читати» інформацію, яку залишили нам наші пращури у топонімічних назвах є перспективним напрямком розвитку прикладних туристично-краєзнавчих досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Агеева Р.А.* Гидронимия Русского Северо-Запада как источник культурно-исторической информации. / под ред. Н.И. Толстой. — М.: Наука, 1989. — 128с.
2. *Байцар А.Л.* Використання місцевих географічних термінів Українських Карпат у ландшафтознавстві // Фізична географія та геоморфологія. / Матеріали науково-практичної конференції. — К.: ВГЛ Обрії, 2004. — Вип. 46, Т. 2. — с. 7—12.
3. *Байцар А.Л., Дзіковський Р.Г.* Місцеві географічні терміни Українських Карпат як основа топонімоутворення // Створення національного інформаційного банку географічних назв: Всеукр. Наук.-практ. конф. з топоніміки. — К.: Нац. Рада з геогр. назв, 1995. — с. 4—5.
4. *Берг Л.С.* О русской географической терминологии. — Землеведение, сб. 6. — М.: 1915.
5. *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині 17 ст. — К.: Наукова думка, 1986. — 264 с.
6. *Карпенко Ю.О.* Вступ до мовознавства. — К. — Одеса: Либідь, 1991. — 280 с.
7. *Купчинський О.А.* Найдавніші слов'янські топоніми України, як джерело історико-географічних досліджень. — К.: Наукова думка, 1981. — 241 с.
8. *Семенов-Тяньшанський В.П.* Как отражается географический пейзаж в народных названиях населенных мест. — Землеведение, кн. 1—2, 1924.
9. *Стецюк В.М.* Сліди прадавнього населення України в топоніміці. — Львів: Ліга-прес, 2002. — с. 34.

К. Верес, Т. Купач

**Особенности применения топонимики
в туристическо-краеведческих исследованиях**

В статье рассмотрены основные методы топонимического анализа. Рассмотрены неоднородность и разновременные рамки происхождения названий элементов; особое место в языке (социализация), особое отношение носителей языка к сохранению единиц номенклатурных реестров как характерные особенности топонимов. Было предложено прикладное применение результатов топонимических исследований в туристическом краеведении. Рассмотрены перспективные направления создания атрактивных туристско-краеведческих центров в Украине.

Ключевые слова: *топонимика, топонимические объекты, краеведенье, туристическое краеведенье, туристические — краеведческие ресурсы, географические объекты.*

K. Veres, T. Kupach

Features of toponymy in tourism and local lore research

The article describes the main methods of toponymic analysis. Consider the heterogeneity and different time frames origin of element names; special place in the language (socialization), a special relationship to the preservation of native speakers of units nomenclature registers as the characteristics of names. It was proposed applications of the results of toponymic research in the tourism of local lore. Promising directions of creating attractive tourist and local history centers in Ukraine.

Key words: *place names, place names objects, local history, travel local history, travel — regional resources, geographic features.*

e-mail: ivaket@ukr.net

e-mail: tan_kup@rambler.ru

Надійшла до редколегії 18.04.2012 р.